

«ТУРСКО» У БОСНИ И БОСАНСКОЈ ПРИЧИ

Османлиско царство, по простирању и моћи, може се поредити са Византијом и са Римском империјом. Али, ако се баци један поглед у историју, Византију и Рим видимо као стварности, конгломерате живота и стварања, као државе и идеологије. А Османлиско царство се приказује као нека узалудна сила и насиље, без икаквих културних трагова нити за Османлије нити за свет који су држали, и којим су управљали. Турци у прошлости виде се као тиаста, густа, силно нагомилана, немирни облаци, који се понекад високо дизали, јурили, претили и харали, а некада се само расплазавали и дражили. Римска империја је имала престолницу и средиште на своме тлу и корену, Византија исто тако. Османлије, почевши од праплемена свога, од Селџука, номади су, дошљаци, пролазници. Живе, али не стварају. Долазили су и до светске важности, али увек само као негативни. Они, Турци, престолницу и вештачко своје средиште начинили су на туђем тлу, и остали без корена и тамо и тамо, и у Азији и Малој Азији, и у Европи. Сва три конгломерата: Римска империја, Византија, Османлиско царство, освајали су и захватили невероватно шаренило од раса, језика, обичаја, вера и секта. И сви су остављали, морали остављати да постоје основне разлике. Али је Рим нашао чиме ће ипак везивати и у неко јединство сливати своје поданике и васалне покрајине. Давао је част и достојанство и велика права римског грађанства свима који су то иоле заслуживали. И Византија је нашла чиме ће везати свој шарени свет безмало у један народ: ширила је једну веру, источно хришћанство, и тим чисто духовним еле-

ментом, боље него законима стегнула у кохерентну и државну целину и у једну душу све оне расутости, разноликости и опречности. Турци, ни тамо где су они сами били најхегемонији, око Стамбула и у Малој Азији, нису успели да поставе државу, да створе отаџбинске осећаје. Нису успели да слију у себе ни племена исламске вере, као и они сами, Арапе и Бербере, јер су напустили заједничко тле, удаљили се и отуђили. А како онда да вежу и слију у себе Курде, Јевреје, Грке, Мађаре, Словене! Нарочито Словене, који су по компактности и јачини долазили одмах после Турака самих у турском царству.

И тако се онда десило што је морало. Док су Рим и Византија оставили свету, сем политичке историје, ратова и покора, и културну историју, културна блага и дух који никако не умире — Османлиско царство је прошло збиља као туште облачине пуне грозде и штете, а празне од макоје културне вредности, друштвене, уметничке, научне. Али — у облацима има лепоте и поезије! Има оне махните узалудности која је машти човечјој драга; има нестварних и безимених чари; има снова; има муклог ћутања пуног тајни и чежњи; има варки и пролазности, и опет лепота и лепота. Рим и Византија се прстом показују, виде, читају, осећају, уче; а „турско“ се прича, увеличава, улепшава, преображава. Босанска и херцеговачка прича је од „турског“ начинила високог ранга уметност, поезију прозрачну и јединствену. Нема сумње да ти уметници дугују Турцима много; али је ван сваке сумње да и Турци дугују тим уметницима много, неизмерно много.

Турци у Босни, облак и судбина себи и раји, где су имали чврсто упориште? Господар им је био султан, примитивни Азијат који је сео у прекултурни Визант, и у источно хришћанство, и сам био тамо номад и туђин, облак. Заповедници су им били паше и муфтије и муле, који су се једнако селили, и сами били свугде номади, туђинци, облаци. А у свакодневном животу саобраћали су Турци са људима којима су владали са окрутношћу оних који осећају да тла немају, да не пуштају корен у земљу и зато што их земља неће, и зато што поданике своје не хране и не бране, и зато

што их нешто уклето гони да као скакавци или облаци даље и даље селе и блуде и зло чине. Од чега је онда живела душа тог света, кад у самоћи и туђини остане само са собом? Од чега другог до од немира, и снова, и туге; од лажног бахатлука кад се над рајом бесни; од досаде оних који су господари над беспомоћнима, а слуге сваком султановом миљенику; од извештаченог задовољства што клањају по џамијама под које је узидан крст и служба хришћанска; од чежњи да негде права пријатеља нађу, међ ђаурима или Турцима; од гњева и резигнација што Босни свест не могу да узму, земљу и завичајно осећање не могу да потурче ни у потурчењацима. У тој немоћи турској било је јада правог, и зато поезије. Полако полако, Турци су морали осетити горку сласт те своје немоћне моћи над једном земљом која има лепших шума него оне у Анадолији; има тврђи камен од мрамора острвског; и има чудна усамљена места на којима свака турска кућа изгледа као двор, и свака дрвена џамија као птица, и сваки ага и капетан будан снева оно што пре није сневао ни у сну.

Турци су волели Стамбул. У њему су нашли доста од свог Ориента, али без пустињског песка и без просјачког света. Нашли су Ориент свежих вода и дивног поднебља, и господственог и ученог света. Турци су волели Темишвар, и отимали га неколико пута, као и Београд, крваво, и до последњих својих малаксавања. Турци су волели Јањину и Епир; па Скадар; па грчка острва; па поготово своју Малу Азију. Али су Босну и Херцеговину од свега више заволели и волели! Сведоче о томе историски документи, приватна писма, усмена традиција, песме, приче, пословице, усисани елементи језика и заједничке црте менталитета. Нема покрајине коју су Турци џамијама својим, и башчама, и тајанствено лепим кућама душевније украсили него Босну. У Босни су почели да једу хлеб са осећањем њива. У Босни су се над учињеним злом кајали, понекад га и поправљали. У Босни су и Стамболије стицали неко особито господство, јер са укорењавањем у земљу долазе аристократска осећања. У Босни су најлакше забрављали султана и послушност према њему. Босну

су с тугом остављали, и кад је Султан заповедао премештај, и кад је дошао земан да се мухаџири врате натраг у ону Малу Азију од које ни царство није умело начинити ни државу, ни отаџбину, ни успремљену лепоту која би привлачила свет. У Босни су Турци умиралли величанственом и тешком смрћу. Босанци су гледали то рушење света једног, гледали како нестају физиономије људи и фасаде њихових моћи. А гледати једно велико умирање, то је већ постати и поет. Турци су, духовно рачунајући, платили Босни дуг, оставили јој поетског искуства и метафизике умирања доста за много уметника и песника, какве Босна и даје међу писменима и неписменима. Оставише Турци у Босни много од облака својих! Када читамо босанску причу из турских времена, усцепти у нама душа од бола. Љути, обесни, али и несрећни Турци, како Анадолију своју не умедоше изнеговати, не умедоше ни душе своје за себе и у себи изнеговати. Упознаше те душе, и узеше из њих оно што је најбоље Босанци, песници духом, темпераментом, језиком, смејом и плачем. Прерађују још и данас све „турско“ у слике, приче, песме, и у језик који на оне финим слухом побране турцизме цвета врућ и црвен, дише страшћу и жеђу.

У чему је тајна и проблем? Шта су стварно нашли Турци у Босни за тела и душе своје? У азиској постојбини својој они су имали богатства разнолика и неизмерна: њиве и руднике; у Анадолији шуме и дрво; свакојако воће, нарочито грожђе, смокву и маслину; зејтин, дукан, вино, коже, свилу, ћилиме, мирисе и особите коње. Богатство дакле сигурно нису пронашли у сиротној, магловито планинској Босни, и у сувој каменитој Херцеговини. Нису нашли ни боље друштвено уређење и економске прилике: као у великој царевини по лудости и варварству, у малим нашим покрајинама по божјој вољи је владао стални дефицит. А оно што их је у Цариграду, једином светском граду на Балкану запањило и очарало, то се заиста није продужило у Босни, и међу чисто славенским живљем. У чему је дакле проблем и тајна?

Пре свега у оном што рекосмо: *облаци*. Или се нагомилавају куле пуне ватре и громава; или језде на

фантастичним коњима коњаници пуни снова; или се вуку исцеђене и поцепане крпе. Турци онога доба живели су лебдећи. Ни народ, ни држава, ни патриотизам родне груде, ни карактери које доноси свест о отаџбини и достојанству грађанина. Знамо, тек после Кримског рата, друге половине XIX века, постали су „грађанима“ и Турци, и сви остали поданици Османлиског царства — на хартији. Где падну, разапну Турци шаторе и напоје коње, и код куће су; или нигде нису код куће. Власт њихова, макако окрутна, није стога имала дејство власти ни на њих, ни на подвлашћене. Та је власт била чудна: или бој и брутално отимање новца, хране и снаге; или нешто метафизичко, власт кроз неки вештачки размак, кроз неку хладну и празну поноситост. На ту поноситост је Босанац одговарао поноситошћу, понајчешће исто тако хладном и празном. Подржавало се тиме са обе стране нешто што не постоји, израдило се једно скоро уметничко дон-кихотство, утврђене форме и поступци, неке дисциплине, неко полепшавање типова на обадве стране, неко одмерено и отмено, али театрално и поетско држање и сретање и размимоилажење, у којима је било много празнине, али и много дражи.

Илузије у правој власти, и дон-кихотски лепе и варљиве замене за то, долазиле су и отуда што су међу самим Турцима хиерархиски односи били лабави, неодређени, случајни, пустоловни. Турчин је слободу и господство своје мерио пре свега неодговорношћу; а за неодговорност му је требала независност. Али шта је могла бити независност и високо постављеног Турчина у Босни? Ништа сређено, правима штићено, законима чувано, јер је сав Стамбул био неодређеност, неправда и незаконитост. У Босни је Турчин пронашао једну метафизичку независност: могућност удаљености од додира, могућност усамљености, скривености, одмора од несигурности и страха. У Босни је било могућно наћи тишину и простор у којима се ништа не дешава сем угодног и обилног телесног живота, што нису бранили ни султан ни кајмакам. Босански Турци почињу да граде куће далеко; и да не би силазили у простор догађања, градили су поред кућа и

цамије. Пронашли су у Босни, као нигде у својој постојбини, безброј савршених комбинација од шуме, воде, висоравни, лепог ваздуха и хлада. У тим самоћама пронашли су постепено и Босанца као човека и душу. Упознали су народ који чудно и неуморно прича, који има прошлост пуну сјаја и лепоте, који воли песму и свирку, који зна напамет тајне шуме и њених лепота и страхота, рајских тишина и дивљих слобода. Босанци дакле помажу да се изграде вилинска станишта турских господара у Босни. Али они уједно упознају тајну у далеки кут увученог слатког живота, и ако га не могу живети, могу о њему сневати, и у њега стављати и оно што не садржи. Босанац дакле поетизира турски раскош и смисао за лепоту стана и околине; а и турску невољу, страх и бежање у самоћу, склањање да се не буде на ударцу силницима који сваки час могу наићи из Стамбула. Турчин и Босанац су дакле некако заједно научили лепоту ћутања, доколице, мирног посматрања, оне лености у којој има и нерада, али има и вере у фаталност, у бесмисао великих покрета, у судбину, што је и тадашњем Босанцу олакшавало живот. „Лијепа тишина“, каже на једном месту г. Иво Андрић да је врло чест израз у босанским документима из турског времена. А та тишина значи не само ћутање, него и недогађање. На турској страни је то значило: да не буде шикана из Стамбула; а на босанској страни: да не буде неке турске напасти по народу и вилајету. Кад настане „лијепа тишина“, добро је било и Турчину у Босни, и Босанцу под турском влашћу.

Из овога стања је произашло да Турци нису волели ништа ново; ни у смислу форми, ни у смислу напора. Нису војне реформе волели; нису волели реформе у унутрашњем управљању; нису волели енергичног везира или паметног пашу; нису волели првог свога образованог султана, Махмуда I, који се једва појавио половином XVIII века. Да се одупру свему новом и друкчијем, Турци по правилу нису респектовали контроле и наредбе; и, људи без корена, за сваки каприс су ишли у крајност, одметали се од султана, проглашавали се некаквим господарима опет без корена и права, тражили ону своју драгу независност, независност у откинутости и лебдењу. Облаци.

Таквог босанског Турчина нимало није занимало опште турско стање у Босни, званични барометар турски у Босни. Занимао га је само свој живот, лебдећи и нереалан живот у основи и код најмоћнијег турског чиновника или официра у Босни. Грабио је стога да буде богат; да не изгуби моћ или лукавство над рајом; трудио се да жалбе хришћана колико је год било могућно, и уважава; свим силама је неговао мир, „лијепу тишину“. Некадашњи дивљи ратници, луда коњица која је галопирала као олуј, расплинула се на широко, улењила. Престали су Турци волети напор и борбу; губили су битке на мору и на суву; научили се слушати Енглеску и Француску, са њиховом сагласношћу нешто добити, по њихову наређењу нешто отступати. Научили се, заједно са рајом, не мицати из Босне! У том уском босанском животу дон-кихотство се држало, бајка живота се неговала, око стварног се измишљало нестварно. Облаци се држали инерцијом, а покрети њихови, шаре и боје њихове сматрале се животом. Међу османлиским Дон-Кихотима у Босни било је примерака сјајних позом и фразом, загонетних вољама и обичајима, занимљивих чудним господством насађеним на примитивност, у чему су били и остали учитељи Босанцима. А иза свега тога фантастична позадина, Стамбул падишахов, илузија, златан сан свих Турака, свих потурчењака и свих хришћана. Ти Дон-Кихоти босански, са меланхоличном Босном око себе, са драгим Сарајевом у који су узидали сенке и уздахе своје, авантуре и трагедије своје, са Романијом која је студена и пуна дебелих магли усред лета, са сфингом Стамбула и великог везира тамо негде на мору, са животом од облака — ти Дон-Кихоти су били понекад прави витези, прави мудраци, прави таленти кратког и слатког живота, али срећни нису били. У Босни срећа нема корена; и некако је сигурно сведочанство о поетској моћи у примитивним душама Турака то, што су такву Босну до бола волели. Поезија меланхолије замењивала је срећу. И на томе се сретеше Босанци и Турци; севдах и дерт се јавише као заједнички плод њихових тајанствених живота у једном нездравом и тужном времену, и остадоше у Босни као законито наслеђе уметности

босанској. Код умних Турака је немање среће рађало рефлексије, танана посматрања, резигнације господства и тихих душа. Код осећајних и сексуалних Турака се рађала из немања среће туга, страсти, жал за нечим неименованим, што се говорило да је „жал за младост“, како пева наш свет на периферији некадашње Турске. А сва Босна, природа и човек и језик и песма, илузије је потхрањивала а тугу неговала. Густа, замршена шумом и непроходом, нечитка и поносито своја, а опет нежна и раздражљива водама својим, Босна се вечито несигурном и опрезном Турчину чинила као земља сакривања, земља неке чудесне независности која се и на притиснутој раји јасно видела. Босна ћути, Босна трпи, Босна се турчи, Босна изумире — али нешто слободно и нечитко пишу њени кланци и реке, њен примитивни живот којем ништа и не треба кад ништа нема, и њен човек под чијим се ритама крије традиција царства, традиција византиско-хришћанска, традиција културе римске. И зато и Дон-Кихот Босанац имаше својих великих снова, снага, воља. И имаше помагача у том на све стране земље своје. Дрина је махната од независности, и ништа јој не могу ни турски мостови, ни падишах. Од Вишеграда до неког села је педаљ раздаљине кроз ваздух, али то су два света, пешачи одонуд амо самати човек без стоке десет сата преко планинских гудура и беспућа, и ту ништа не могу ни капетан ни султан. Не могу видети невидљиво, не могу наћи Босанца који је одлутао, ни са врх цамије, ни на најбољем коњу. А разговор Босанаца је незабораван, пун неких измишљених ствари, разговор без садашњице. Тим Косовским Дон-Кихотима такође ништа не могу ни султан ни кајмакам. Нешто клизи, бежи, светлуца, и опет бежи, по турској Босни на обадве стране, на турској и на босанској.

Примитивност и Босанаца и Турака ишла је до грозоте и до поезије. Нигде оквира, нигде стида по закону и васпитању. Али док сировости живе животињски, душе полако болују и умиру, и спремају дарове песницима и уметницима. На примитивности се нађоше Турци и Босанци али се не разумеше добро. Вера Турчинова је разумна, јасна и земаљска, а вера хришћани-

нова крилата, нејасна и небеска. „Месите мрак хиљаду година“, рече проникљиви Турчин хришћанском фратру, у причи Ива Андрића. Па се после мало боље разумедоше: кроз сличне страсти и пусту глад чула се разумедоше деца Истока. *Распојасати се и размерачити* — једна босанска и једна турска реч, и обичај, то двоје можда отпоче градити и севдалинку, и онај чудесни босански језик сав од слика и боја и меканог уздицања, невероватни језик будуће уметности у који су два несрећна и лебдећа народа метнула што су најстрашније и најболије умели рећи. Из распојасаног мерака никну босанско-турски рахатлук, немар, и леност. У тој лености беше много тужног умора. Босанац се умарао од притиска, а Турчин од егзистенције никада јасне. Од замора је долазило ћутање, седење и пушење и пијење кава, на дивном месту лепоте природне, јер лепа природа не да заборавити тугу, напомиње човеку да је пролазан, и да ће тужан и жељан умрети. Са седењем и пушењем је дошло сновијање; причање што лепших лажи и утеха; дакле се полагано примицала уметност. Долазило је турско певушење без слуха, разговор човека са самим собом. И босанско певање, славенски дар груди и грла што не греше. Па је дошла свирка; а свирка је вукла у шуму, до извора, под прозоре девојачке. А девојачки прозори су луде станице страсти, где се не разликује више ко клања, а ко се крсти. Пољупци, заклињања, бегства, мрак, нож — поезија турска и босанска. Тако је расла једна романтика тужна и бесна, јер је све увек остајало у неизвесности и Турчину и Босанцу. А кад се Турци напоследку изгубише, дође тешки жал за „турско“, и севдах, дерт, акшам и смрт остадоше у босанској уметности лепота „турска“. Типови дон-кихотства, типови господских резигнација, типови мераклија, типови ориенталне мудрости, све то остаде у Босни „турско“ до данашњег дана и данашњег уметничког осећања.

Душе господара и раје дођоше до једног дубоког, човечног споразумевања. Турци у Босни, Босанац у турском вакту, не учинише ништа добро ни за Османлиско царство ни за хришћанску Босну, али родише поезију од које великим делом живи сва уметност босанска, значајна сјајном причом, значајна не-

достижним језиком. Султанове наредбе и богомоље и гробља растављаху Турке и Босанце, али их састављаху, потајно, поезија јада и поезија пеизажа босанског који је састављен од самоћа, од немуштих језика вода. Босна је дражила сенсуалне Турке; а размекшавала и прерађивала Турчина човека без корена и без отаџбине. У Босни су Турци, стога, били и најгори и најбољи, најокрутнији и најмилостивији, господари и потајни другови хришћана. Округлим понашањем јачали су онај тип босанског мушкарца који су и нехотице запоштовали; а у тајне Ориента вукли су босанску младу жену коју су знали лудо волети и кроз трагедије и злочине. Размекшаваношћу пак, и дражју ориенталне фразе мамили су хришћане у ислам, и хришћанке у хареме. Обратно, Босанац је снивао о турској жени, белој и замотаној и шећером храњеној; и маштао о чудесима по турским кулама и иза увек затворених високих зидова које није могао никада прећи. Ето, тим путевима, зачетак „турског“ у машти и причи босанског приповедача. У смислу морала и људских односа, освајачи су дошли под утицај рајетинског мушкиња; у смислу знања шта је моћ облика, боје, доколице, и дон-кихотства у служби естетике и лепоте, Босанци су дошли под утицај турскога адета. Ето, тим путевима зачетак „турског“ у босанској уметности. Људи се почели допуњавати, разумети, и требати једно другом. Али је све опет делио нож неповерења и тајне са обадве стране. Отуда скривена поезија на обадве стране; поезија зависти, поезија неразумевања и мржње, али поезија. Такви стварни односи изродили су низ маштавих односа; а маштави односи су кидали живце и потхрањивали чежње; а све је вукло у уметничке прераде искуства ако су наишли уметници. Ко је кога умео боље потпазити, и прозрети му тајне, то је данас, и већ одавно, јасно. Ми имамо „турску“ књижевност од велике вредности. Наш свет у Босни и Херцеговини, види се то по документима и по традицији, морао је давно, одмах, почети са прерађивањем искустава, предања, легенди. Јер су огромна блага која данашњи даровити писци Босне извлаче из турске прошлости, претварају у ванредне типове, у поезију и трагедију живота турско босанских.

Можда ће некада и нешто „босанско“ испливати на површину у турској модерној и уметничкој причи. Као што је познато, Турска је тек од двадесетак година почела све испочетка, од Мале Азије, азбуке, уређења државе, и стварања отаџбине на рођеном тлу. Засад, можемо слободно рећи ми, а вероватно би пред сјајном босанском причом капитулирали и Турци, можемо рећи да су даровити босански и херцеговачки приповедачи, од Светозара Ђоровића до Ива Андрића и низа млађих, и највећи савремени „турски“ писци.“
